

SINTEF RAPPORT

SINTEF Fiskeri og havbruk AS

SINTEF MRB AS avd Møre

Adresse: Langlandsvegen 17, 6010 Ålesund

Telefon: 70 17 61 00

Telefaks: 70 17 61 01

E-post: mrb@sintefmrb.no

Internet: www.sintef.no/mrb

Foretaksregisteret: NO 980 478 270 MVA

TITTEL

VESTLANDSPROGRAMMET FOR NYE OPPDRETTSSARTER

Bakgrunnsdokument - Finansieringsutfordringer

FORFATTER(E)

Leiv Grønnevet

OPPDRAGSGIVER(E)

Vestlandsrådet

RAPPORTNR. SFH80- AO66046	GRADERING Åpen	OPPDRAGSGIVERS REF. Lena Søderholm	
GRADER. DENNE SIDE Åpen	ISBN 82-1403949-5	PROSJEKTNR. 862009	ANTALL SIDER OG BILAG 26
ELEKTRONISK ARKIVKODE -	PROSJEKTLEDER (NAVN, SIGN.) Leiv Grønnevet	VERIFISERT AV (NAVN, SIGN.) Trude Olafsen	
ARKIVKODE -	DATO 2006-05-18	GODKJENT AV (NAVN, STILLING, SIGN.) Ulf Winther, Forskningsjef	

SAMMENDRAG

I forbindelse med forprosjektet for Vestlandprogrammet for nye oppdrettsarter er det foretatt en regnskapsundersøkelse for marine oppdrettsbedrifter på Vestlandet og en gjennomgang av offentlig baserte utviklings- og finansieringsordninger. Viktige utfordringer innen finansiering av arbeidet med nye marine oppdrettsarter er gjennomgått og det er pekt på en rekke behov for nye offentlig baserte tiltak innen finansiering.

STIKKORD	NORSK	ENGELSK
GRUPPE 1	Akvakultur, Havbruk	Aquaculture
GRUPPE 2	Prosjekt, Virkemiddelapparat	Project, Support infrastructures
EGENVALGTE	Finansiering, Nye arter i oppdrett, Vestlandet	Finances, New species in Aquaculture, Vestlandet

Innholdsfortegnelse

SAMMENDRAG	3
1. BAKGRUNN	6
2. NÆRINGS- OG FINANSIERINGSSTATUS	7
2.1 KORT OM STATUS.....	7
2.2 ØKONOMISKE TREKK HOS OPPDRETTERNE PÅ VESTLANDET	8
2.2.1 Regnskapsundersøkelse for marine oppdrettsbedrifter på Vestlandet.....	8
2.2.2 Finansieringsstruktur	9
2.2.3 Bankfinansiering	10
3. OFFENTLIG BASERTE UTVIKLINGS- OG FINANSIERINGSORDNINGER	11
3.1 LÅNE- OG GARANTIORDNINGER FORVALTET AV INNOVASJON NORGE	11
3.2 INVESTERINGS- OG SÅKORNFOND	12
3.3 REGIONALE INVESTERINGSFOND.....	13
3.4 TILTAKSORDNINGER FORVALTET AV INNOVASJON NORGE OG FYLKENE	13
3.5 MARINT INNOVASJONSPROGRAM.....	14
3.6 FORSKNING	15
4. FINANSIERINGSUTFORDRINGENE FREMOVER	15
4.1 MANGLENDE VEKST VED EGENFINANSIERING	15
4.2 EGENKAPITALSTATUS I MARINT OPPDRETT	16
4.3 TILGANG PÅ PRIVAT EGENKAPITAL	17
5. BEHOV FOR NYE OFFENTLIG BASERTE TILTAK	17
5.1 UTGANGSPUNKT	17
5.2 STIMULERE TIL GENERELL VEKST	19
5.3 BISTÅ GRÜNDERE.....	20
5.4 KRITERIER FOR Å STØTTE ET SELSKAP	20
5.5 FORSLAG TIL EN NY GARANTIORDNING.....	21
5.6 STATLIG EGENKAPITALFOND FOR MARINT OPPDRETT	21
5.7 ØKT TILTAKSFINANSIERING GJENNOM INNOVASJON NORGE.....	22
5.8 BLÅSKJELL – SPESIELLE UTFORDRINGER.....	23
5.9 VESTLANDSRÅDET SOM INITIATIVTAKER – SAMORDNING AV INNSATS	23
6. FINANSIERINGSBEHOV FOR TORSK OG KVEITE – ET REGNEEKSEMPEL	24

Vedlegg: Prinsippskisse for finansiering av marint oppdrett i ulike utviklingsfaser

Sammendrag

Oppdrett av torsk og kveite er inne i en positiv utviklingsfase på Vestlandet. For blåskjell har man en situasjon der det må finnes frem til nye veier å gå for å kunne komme videre. Andre skjellarter er i en tidlig fase der aktørene synes å ville gå svært forsiktig frem.

Utviklingen hittil er i det alt vesentligste finansiert med egenkapital; om lag 60 % for torsk og 80 % for kveite. Det er lite innslag av bankfinansiering og der den finnes er det ofte stilt sikkerhet fra annet hold. En regnskapsundersøkelse basert på tall fra 2004 og tidligere år viser at vel 50 selskaper på Vestlandet i løpet av de siste 5 – 6 år har lagt ned om lag 750 mill kr i egenkapital. Av dette har selskapene siden oppstart tapt minst 350 mill kr.

Lønnsomheten innenfor torsk- og kveiteoppdrett er fremdeles svak. Av de undersøkte selskapene hadde 12 et samlet overskudd på 5.5 mill kr i 2004, men 39 hadde et samlet underskudd på 111 mill kr. Underskuddet skyldes i betydelig grad oppbygging av ny biomasse, men har også bakgrunn i store reelle driftsunderskudd.

Det viktigste man kan lese ut av undersøkelsen er at de fleste selskapene ikke har tilstrekkelig egen inntjening til å finansiere oppbygging av ny biomasse.

Det synes også å være klart med de finansieringsmuligheter som nå er tilgjengelig vil det i det alt vesentligste være ny privat egenkapital som må finansiere videre vekst. Vanlig bankfinansiering basert på pant i biomasse spiller en svært beskjeden rolle både i antall selskaper som oppnår slik finansiering og fordi den finansieringsgraden som bankene er komfortable med er lav.

De regionale såkornfondene med statlig kapitaldeltakelse har ikke vist seg å være instrumenter for å få finansiert marint oppdrett. Argentum har heller ikke maktet å etablere et marint investeringsfond.

De offentlige finansierings- og tiltaksordningene som finnes gjennom Innovasjon Norge og fylkeskommunene kan bare i begrenset grad bidra til å finansiere oppbygging av biomasse.

For Innovasjon Norge ligger utfordringen både i rammer og geografisk avgrensning av bruk av flere virkemidler. Tiltaksmidler til finansiering av utviklingsarbeid kan være effektive for å utløse tilgang på ny privat egenkapital for videre biomassebygging, da de totalt sett kan bidra til å redusere risikoen i en kommersialiseringsfase. De fylkeskommunale midlene som er aktuelle, vil i det vesentligste gå til ulike former for tiltaksarbeid.

Målsettingen for analysen av finansieringsforholdene for marint oppdrett på Vestlandet har vært å finne frem til tiltak som kan bringe oppdrett av nye marine arter fremover og å konkretisere slike tiltak. Ut fra visse forutsetninger om ulike former for nye offentlige finansieringsordninger, er det beregnet et behov for rammer på ca 350 mill kr for å realisere måltallene for produksjon av torsk og kveite i 2010. I tillegg kommer et rammebehov på anslagsvis 50 mill kr for å bygge produksjonsvolum for andre marine arter.

Det har vært en viktig målsetting for forslagene til nye finansieringstiltak at de skal kunne bidra til en variert bedriftsstruktur innenfor marint oppdrett både når det gjelder arter, bedriftsstørrelse, eierskap og geografisk utbredelse.

Det er lagt særlig vekt på at tiltakene både skal kunne stimulere til generell vekst i sektoren, men også at ordningene ivaretar gründerens muligheter til å utvikle oppdrettet sitt uten å måtte selge seg helt ut til eksterne investorer på et lite gunstig tidspunkt.

En slik målsetting krever et variert mønster av ulike finansieringstiltak. Det er spesielt viktig at de tiltakene som foreslås skal ha *næringsutvikling* innenfor nye oppdrettsarter som grunnlag og ikke være bundet av distriktsmessige avgrensninger. Svært mange av de områdene på Vestlandet som er best egnet for oppdrett av marine arter ligger utenfor distrikt som er prioritert gjennom de såkalte distriktsordningene.

Det foreslås følgende hovedtiltak for å realisere målsettingene:

- Vestlandsrådet bør som eier av Vestlandsprogrammet for nye oppdrettsarter ha som mål å ta en sterk initiativtakerrolle i det videre arbeidet. En slik rolle forutsetter at man har finansielle ressurser til å gå inn og finansiere egne tiltak og medfinansiere tiltak på bredere basis. For å oppnå en slik posisjon bør vestlandsfylkene gjennom Vestlandsrådet både prioritere å sette av økte midler til fellestiltak for marint oppdrett og i fellesskap koordinere bruken av midler til prosjekt som er viktig for Vestlandet og ikke bare for eget fylke.
- Det foreslås konkret at de felles tiltaksmidlene for nye oppdrettstyper økes fra dagens nivå på rundt 25 mill kr til minimum 100 mill kr pr år i 2010. Med slike rammer vil Vestlandsrådet kunne spille en førende rolle i et praktisk og næringsrettet utviklingsarbeid og ha ressurser til å delta sammen med andre enheter i finansiering av større programmer.
- Det foreslås konkret at Vestlandsrådet stiller til disposisjon minimum 75 mill kr for å samfinansiere et egenkapital fond med staten; jf. forslag nedenfor.
- Etablering av et statlig basert fond for egenkapitalinvestering i marint oppdrett. Fondet bør bestå av både en såkorn del og en vanlig egenkapital del. Fondet bør deles i regionale fond med ett for Vestlandet. Dette fondet bør være på minimum 150 mill kr. Fylkeskommunene på Vestlandet bør være medeiere og medfinansiere fondet. Fondet bør primært dekke opp egenkapitalbehov i en tidlig fase for biomasseoppbygging. Det bør normalt stilles krav om at private investorer delta i egenkapital finansiering sammen med fondet i de konkrete prosjektene.
- Etablering av en ny statlig garantiordning for driftskreditt gjennom Innovasjon Norge. Ordningen bør være basert på at den dekker en vesentlig del av risikoen ved kreditten enten i form av en pro rata ordning der staten tar 70-80 % eller en ordning der staten dekker 100 % av den mest risikoutsatte kreditten. Garantien bør primært være en selvskyldnerkausjon.

- Økte statlig rammer for finansiering av utviklingstiltak for marint oppdrett gjennom Innovasjon Norge. Satsinger som Marint Innovasjonsprogram bør styrkes økonomisk og tematisk slik at flere av de nye marine oppdrettsartene kan få styrket utviklingsarbeidet sitt gjennom hele verdikjeden. En parallell tilrettelegging av finansiering av utviklingstiltak, egenkapital og driftskapital kan utløse grunnlag for god vekst i mange selskap.

Det er ofte vanskelig å prioritere utviklingssiden i prosjektene i tilstrekkelig grad dersom den skal finansieres utelukkende av egenkapital og lån. Finansiering av fellestiltak bør omfatte alle aktuelle oppdrettarter.

- Inngå partnerskapsavtale mellom Vestlandsrådet og Norges forskningsråd for å fremme forskningsbasert næringsutvikling og innovasjon innefor oppdrett av nye marine arter på Vestlandet. Forskningsrådet har tidligere åpnet for denne type rammeavtaler. På det mer generelle plan kan man ikke forvente at det vil kunne bli etablert spesielle forskningsprogram for marint oppdrett for Vestlandet.
- Det etableres 2 – 3 parallelle utviklingsprosjekter for blåskjell på Vestlandet. Dette er prosjekter som ikke kan finansieres ved lån, garantier og egenkapitalinnsprøyting. Utgangspunktet for prosjektene er en erkjennelse at det må startes fra grunnen av og det må legges inn en klar verdikjedetenkning i prosjektene. Finansieringen må skje ved tiltaksmidler fra statlig og fylkeshold. Disse prosjektene bør gjennomføres før det kan være aktuelt å støtte blåskjell på bred basis.

Det vil være en særlig viktig oppgave for Vestlandsrådet å arbeide politisk for å realisere de tiltak som her er foreslått og å arbeide for at det blir etablert tilstrekkelige rammer både på Vestlandet og på statlig plan. Både gjennom Soria Moria erklæringen og tidligere i Stortinget ved behandlingen av st.meld. om ”Den blå åker”, har de nåværende regjeringspartiene gitt klare føringer på flere av de områdene der det her er foreslått tiltak.

1. Bakgrunn

Det offentlige har gjennom mer enn 30 år satset svært store midler på forskning og utvikling med tanke på å få til lønnsom produksjon av nye marine arter. Suksessen med oppdrett av laks og ørret har på mange måter vært en underliggende drivkraft. Ved flere anledninger har det vært båret frem store vyer om de muligheter som kunne ligge både i torsk, kveite og ulike skjellarter. For marin fisk har nok forskningsutfordringer, særlig det å frembringe stabil produksjon av høy kvalitet yngel og settefisk, vært en langt større utfordring enn de fleste kunne ane. Flere store programmer har vært igangsatt med betydelige offentlig støtte for å prøve ut kommersielle løsninger – et av de store var blant andre ”Push” - programmet for havbeite av torsk på 90-tallet. For skjell, særlig blåskjell, har det også vært to omganger med store forhåpninger om kommersiell drift uten at man har lyktes. Manglende koordinering i satsing på yngelproduksjon og matfiskoppdrett har ført til flere feilsatsinger og betydelige økonomiske tap innenfor flere arter.

I løpet av de siste 3-4 årene kan det se ut som om man har kommet inn på et konstruktivt spor når det gjelder kommersialisering av torsk og kveite, mens for blåskjell kan det være behov for å finne nye veier og utarbeide nye strategier. For andre arter er man på et helt begynnende stadium rent kommersielt.

Risikoen ved å starte opp innenfor marine arter er høy. Lønnsomheten er fremdeles usikker og det å mange biologiske og andre produksjonsmessige forhold som skal finne sin løsning før kostnadsnivået kan gi grunnlag for en sikker drift og ekspansjon i markedet. De fleste aktører som er i gang klarer i dag ikke å produsere likviditetsoverskudd som kan bidra til å bygge biomasse frem til en rullerende slakting.

Det er vanskelig/umulig å oppnå ordinær bankfinansiering og tilgangen på egenkapital har vært begrenset. Mange av selskapene som er i drift er døtre av større grupper og er støttet gjennom konsernbidrag av ulikt slag. I en bransje som fremdeles har så høy økonomisk risiko innebygget, burde det normalt være potensielle inntjeningsmuligheter som kunne dekke opp en betydelig risikokompensasjon som burde ligge i kostnadsalkylen. KPMG har f.eks. i sin rapport fra 2003 lagt til grunn en risikofaktor på 40 % av beregnede kostnader. Dersom man trekker tråden tilbake til laksenæringen da den startet den store ekspansjonen rundt 1980, så gav markedsprisene lenge rom for en risikokompensasjon på 50 – 75 %. Dette skapte en relativt enkel finansieringssituasjon for å utvikle næringen og de fleste selskapene hadde en inntjeningssituasjon som innebar at de fikk et grunnlag for å finansiere en naturlig vekst.

Det er en sterk tro på at utvikling av en marin oppdrettsnæring i Norge vil lykkes over tid. Denne optimismen finner vi i politiske miljøer, innenfor forskning og ikke minst blant mange aktører både i fiskerinæringen og i andre deler av næringslivet. Utviklingen både i det nære EU-markedet og i Russland ligger godt til rette for økte leveranser av ferske fiskeprodukter. Samtidig viser realitetene at det kan være en lang prosess med fare for mange tilbakeslag før oppdrett av marine arter finner frem til et ståsted som kan være basis for større vekst.

Et sterkere samspill mellom næringsaktører og offentlige myndigheter på det kommersielle området kan være en viktig – og nødvendig – utvikling for å sette sterkere bein under en ny næring.

Vi er i dag kommet til et punkt der man med rimelig forskningsdekning kan si at vi har arter der man lang på veg har kontroll over og kan reproducere livssyklusen i fullskala anlegg. Vi har gode naturgitte forhold svært mange steder langs kysten og vi har både aktive og potensielle oppdrettere som kan bygge på både formell kompetanse og praktisk erfaring for driftsfasen. For mange arter ser man også klart konturene av fremtidige markeder der Norge kan få en unik posisjon som leverandør av ferske produkter.

Oppdrett av marine arter er nå i en fase der det bør tas grep som gir ny vekstkraft.

For å komme videre er det viktig å få etablert en bredde i næringen som man ikke vil kunne få dersom man alene skal basere seg på tradisjonell bankfinansiering og egenkapitalmarkedet.

For det offentlig bør det være en naturlig - og logisk – videreføring av langsiktig og stor forskningsinnsats å bidra til å få resultatene ut i praktisk kommersiell virksomhet.

2. Nærings- og finansieringsstatus

2.1 Kort om status

Av nye marine oppdrettsarter på Vestlandet er det torsk og etter hvert kveite, som nærmer seg en status der de i løpet av få år kan komme over i en normal foretningmessig drift.

Utviklingen i markedspriser og evnen til å redusere driftskostnadene vil være avgjørende for tempoet. Andre arter som blåskjell vil ha en lengre vei å gå og for arter som kamskjell, østers og hummer er det fremdeles få aktører kombinert med en forsiktig satsing. Et unntak fra dette kan være planleggingen og gjennomføring av en større hummersatsing på Tjeldbergodden i Møre og Romsdal.

Tabell 1 nedenfor gir en oversikt over produksjonen av de viktigste nye oppdrettartene

Tabell 1 Produksjonsvolum i tonn rund vekt på landsbasis 2004 og 2005, samt Vestlandet i 2004.

	2004	2005e	Vestlandet 2004
Torsk	3170	5500	1179
Kveite	634	1200 – 1500	579
Blåskjell	3747	4000	1300

Både torsk og kveite er i forholdsvis sterk vekst på Vestlandet. Tallene for 2005 er foreløpige estimat. For 2006 er det fra ulike bransjehold gitt prognoser på nivå av 7500 tonn oppdrettstorsk på landsbasis. Av torskevolumet i 2004 er ca 1500 tonn basert på oppføring av villfanget småtorsk. For Vestlandet utgjorde dette ca 300 tonn; nesten alt i Møre og Romsdal. I Møre og Romsdal ble det også produsert om lag 1300 tonn med annen marin oppdrettsfisk i 2004 ihht. Fiskeridirektoratets statistikk. Det meste av dette var oppforet sei.

For kamskjell er det om lag 300 000 skjell som er satt ut i havbeite. Det aller meste av kamskjell som omsettes nå er villfanget. Det fanges lite kamskjell på Vestlandet; trøndelagsfylkene står for om lag hele den norske fangsten. For østers varierer produksjonen

svært mye. Mens den på slutten av 90-tallet var over 500 000 pr år, var den i 2004 nede i tiendedelen. All østers som omsettes i Norge kommer fra Vestlandet med Hordaland som største fylket.

Som det fremgår er Vestlandet og spesielt Møre og Romsdal dominerende i landssammenheng når det gjelder kveite.

2.2 Økonomiske trekk hos oppdretterne på Vestlandet

For å kunne danne seg et bilde av den økonomiske situasjonen for de viktigste marine oppdrettartene på Vestlandet er det gjennomført en begrenset regnskapsundersøkelse. Undersøkelsen gjør ikke krav på å være representativ, men vi har forsøkt å finne frem til de fleste av de selskapene som driver med torsk, kveite og blåskjell på Vestlandet. Til sammen skulle de undersøkte regnskapene gi et rimelig typisk innsyn i økonomi- og finansieringssituasjonen. Undersøkelsen omfatter 23 aktører innen torsk, 17 innen blåskjell og 12 innen kveite. Det er både yngel/settefiskprodusenter og matfiskoppdrettere i undersøkelsen. Det er svært stor spredning i størrelse og det er for noen mindre selskapers vedkommende usikkert om de driver oppdrett i særlig grad. Undersøkelsen er utelukkende basert på innsendte regnskap til Brønnøysundregistrene. De fleste tallene er basert på regnskapene for 2004, men undersøkelsen dekker også opptil 6-7 år bakover i tid for å kunne få med akkumulerte resultater for drift. De fleste selskapene har vært i aktivitet i 2 – 7 år.

2.2.1 Regnskapsundersøkelse for marine oppdrettsbedrifter på Vestlandet

De undersøkte selskapene, som til sammen nok representerer hovedtyngden av oppdrettere på Vestlandet, hadde i 2004 en samlet total kapital på om lag 835 mill kr når Cod Culture Norway AS regnes med. De samme selskapene hadde en egenkapital inklusiv annen finansiering fra eierne på om lag 400 mill kr. Samtidig viser historien at selskapene gjennom driften siden oppstart samlet har tapt nærmere 350 mill kr. Dette betyr at det er lagt ned minst 750 mill kr fra eierne gjennom disse årene. I tillegg kan det regnes med at eierne gjennom gjeldsnedskrivninger, akkorder og på annen måte som ikke framgår direkte av regnskapene har bidratt med ytterligere 50-75 mill kr.

I 2004 var det bare 12 av 51 selskaper som hadde regnskapmessig overskudd før skatt med til sammen 5.5 mill kr. To av selskapene, begge innenfor matfiskoppdrett av torsk, hadde overskudd på mellom en og to mill kr. 39 selskaper hadde et samlet underskudd på 111 mill kr. Den samlede omsetningen var 124 mill kr. De store underskuddene henger i betydelig grad sammen med biomasseoppbygging når det gjelder torsk og kveite, mens det for skjell i langt større grad er løpende driftsunderskudd. Her var underskuddet hele 16.6 mill kr og omsetningen 9 mill kr.

Det er flere interessante forhold som kan belyses ut fra disse tallene. Her skal to trekkes frem. For det første gir den løpende driften ikke egenfinansiering til å bygge biomasse og for det andre er oppbyggingsfasen meget kapitalkrevende – og som påpekt – forbundet med høy risiko. Når tallene også sees i sammenheng med de midler som alt er lagt ned i næringen på Vestlandet og det relativt beskjedne volumet den til nå har nådd sett i lys av alle målsettingene, så aner man konturene av et kapitalbehov i årene fremover som både er meget stort og risikofylt.

Balansestructuren i den undersøkte selskapene forteller mye om de fremtidige finansieringsutfordringene. Nøkkeltallene for de undersøkte bedriftsregnskapene er gjengitt i Tabell 2 nedenfor. Et av torskeselskapene, Cod Culture Norway AS er tatt ut da den har en svært stor balanse og en spesiell finansieringsstruktur blant annet ved nærmere 100 prosent egenkapital og som morselskap for oppdrettselskaper innenfor torsk og kveite.

Tabell 2 Økonomiske nøkkeltall for marint oppdrett Vestlandet. mill kr.

	Torsk	%	Kveite	%	Blåskjell	%
Anleggsmidler	78	35 %	117	29 %	29	64 %
Omløpsmidler	139	65 %	283	71 %	16	36 %
SUM	217		400		45	
Egenkapital	86	40 %	-53	-13 %	-3	-6 %
Annen eierfinansiering	42	19 %	386	95 %	19	42 %
Bankgjeld	45	21 %	24	6 %	18	40 %
Leverandørgjeld	24	11 %	18	4 %	5	11 %
Annen kortsiktig gjeld	20	9 %	25	6 %	6	13 %
SUM	217		400		45	
Antall selskaper	22		17		12	
Antall selskaper med pos. res.	9		2		1	

Kilde: Egen regnskapsundersøkelse

2.2.2 Finansieringsstruktur

Felles for torsk og kveite og for de fleste enkeltselskapene er en meget høy egenfinansiering (summen av egenkapital og annen eierfinansiering); hhv 59 og 82 prosent. Blåskjell skiller seg ut både med en forholdsvis lav egenfinansiering; 36 prosent og en høy bankfinansiering; 40 prosent. Ut fra resultatene er bankfinansiering høy, men det kan ha sammenheng med mange små lokale selskaper som kan ha fått lokal bankfinansiering. Dette er ikke studert nærmere, men bekreftes lang på veg fra Innovasjon Norge i Sogn og Fjordane. De har erfaring for at mindre lokale banker sammen med 50/50 pro rata garanti fra Innovasjon Norge har gitt finansiering til marint oppdrett.

Et annet karakteristisk trekk er forskjellen i strukturen på eiendeler; for torsk og kveite står anleggsmidler for om lag en tredjedel og omløpsmidler for to tredjedeler. For skjell er det motsatt. Den overveiende delen av omløpsmidlene er biomasse. Nå må nok denne analysen modifieres noe i en situasjon der det er "normal" drift ved skjellanleggene. I en slik situasjon vil nok biomassen være relativt sett noe større uten at hovedforskjellene blir tatt bort. Denne forskjellen innebærer at for oppdrett av torsk og kveite er tilgang på driftsmidler det helt

sentrale, mens det for skjelloppdrett er det anleggsfinansieringen som kan være mest krevende.

Denne finansielle strukturen understøttes av KPMGs studie av nye oppdrettsarter fra 2003. Nøkkeltallene for torsk, kveite, kamskjell, blåskjell og østers er bearbejdet for å vise finansieringsstruktur og driftsstruktur. Det er tatt utgangspunkt i normalkalkylene til KPMG. De kapasiteter som er lagt til grunn er årlig slakting/høsting på hhv 900 tonn torsk og 700 tonn kveite samt 1800 tonn blåskjell og 1 mill for kamskjell og østers. Dette er ikke nødvendigvis optimale selskapsstørrelser og de lønnsomhetsvurderingene man kan utlede av tabell 2 nedenfor er ikke nødvendigvis helt representative. Dette gjelder for torsk pga anleggestørrelsen, men også for kveite der markedsprisene som er lagt til grunn nok er for høye. For vårt formål er ikke dette så viktig. Sammenstillingen viser likevel klart de ulike finansieringsutfordringene.

Tabell 3: Kapitalstruktur marine arter. mill kr.

	Torsk	Kveite	Blåskjell
Anleggsmidler	10,0	22,0	12,0
Kapitalbehov før inntekter	13,0	58,0	14,0
Årlig omsetning	15,0	47,0	13,7
Variable kostnader ved normaldrift	13,0	23,1	4,3
Slakting / pakking	2,7	3,0	5,8

Kilde: KPMG 2003

I tabell 3 får vi langt på veg bekreftet tallene fra vår egen regnskapsanalyse. For torsk og særlig for kveite er driftskapitalbehovet stort som følge av høye variable kostnader; det vesentlig til yngel og for. For blåskjell er det lite innkjøp av driftsmidler; her er den vesentlige kostnaden lønn. Blåskjell har imidlertid meget store pakkekostnader i dette eksemplet hvor pakking i 10 kilos isoporkasser er valgt som alternativ. Dette er imidlertid kostnader som blir dekket inn kort tid etter at de har oppstått og det blir ikke nødvendigvis blåskjelloppdretteren som må dekke disse, men pakkeriet/eksportøren. Kostnadene er imidlertid lagt inn i det beregnede kapitalbehovet. Kamskjell og østers stiller i en litt annen kategori. Ifølge KPMG rapporten vil de variable driftskostnadene være relativt små. Yngel må kjøpes, men utover det er det i det vesentlige kostnader til røktning og høsting. Dette er også produkter som vil ha en ”råpris” som er 3-4 ganger høyere enn blåskjell.

2.2.3 Bankfinansiering

Som det vil fremgå av regnskapsanalysene så representerer bankfinansiering et beskjedent innslag i finansieringen av marint oppdrett på Vestlandet. Bankene står for 87 mill kr eller 13 prosent av finansieringen. I tillegg er en god del av denne finansieringen garantert med tilleggsikkerheter fra eierne eller på annen måte. Den største delen av bankfinansieringen er driftskreditt.

Det er ikke gjennomført noen samlet studie av hvordan de mest aktuelle bankene på Vestlandet forholder seg til marint oppdrett. Det generelle trekket er imidlertid – basert på samtaler med flere banker – at de er avventende og at de legger vekt på å finne frem til måter å vurdere sikkerheten som kan ligge i biomassen.

For torsk og kveite prøver bankene ut modellen som lenge har vært benyttet for laks og ørret. Den er knyttet til en verdi på settefisken samt en verdi på tilveksten pr kilo. Verdien er normalt en konservativ vurdert kostpris. Denne modellen er ikke enkel å bruke for skjell – i alle fall ikke før man har vunnet erfaring med hvor stort salgbart utbytte av god kvalitet som det kan regnes i forhold til utsett av yngel eller kapasiteten pr. teknisk produksjonsenhet innenfor blåskjell. Løpende og riktig tynning synes her å være viktig for å få frem en biomasse som i sin helhet er salgbar.

Samlet tilsier dette at selskapene nok må ha en historie med en viss stabilitet å vise til før bankene kan legge en normalfinansiering til grunn. Vilje fra investorer til å gå inn med egenkapital er også et særdeles viktig kriterium for å oppnå bankfinansiering. En typisk finansieringsmodell for torskeoppdrett er om lag som følger:

- Banken vil finansiere inntil 50 prosent av biomasseverdien for fisk som har et konsumentmarked og som kan selges. I praksis innebærer det at fisk under 1 kilo ikke blir regnet med i finansieringsgrunnlaget. Dersom denne fisken kan ha en salgsverdi til en annen oppdretter så kan jo eventuelt også denne fisken gis en verdi
- Biomasseverdien settes normalt til de minstepriser som slagslagene benytter for villfanget torsk; levende eller sløyd og hodekappet. I den gard pris for sløyd og hodekappet legges til grunn vil normalt slaktekostnader trekkes fra minsteprisen.
- Anlegg og utstyr finansieres ofte enklere via leasing enn via ordinær bankfinansiering. Løpetiden på slik finansiering er normalt kort; 5 – 7 år. For bankene er lånebeløpet oftest knyttet sterkt til annenhåndsverdien av utstyret. Leasing kan ofte gi en høyere finansieringsgrad.

En gjennomgang av et konkret finansieringseksempel for driftskreditt til torskeoppdrett viser at basert på disse prinsippene ville man vinteren 2006 kunne få finansiert ca 7 kroner pr kilo levende torsk i not. Dette tilsvarer om lag en tredjedel av produksjonskostnaden for et godt drevet anlegg. Til sammenligning ville finansieringsgraden for laks ligge på opp til 65 prosent av kostpris.

Innenfor kveite er det i dag i praksis nesten ingen bankfinansiering av biomasse.

3. Offentlig baserte utviklings- og finansieringsordninger

3.1 Låne- og garantiordninger forvaltet av Innovasjon Norge

Innovasjon Norge disponerer de fleste av de virkemidler på lån/garanti siden som i utgangspunktet kunne bidra til bedre finansiering for oppdrettere. I praksis gir imidlertid dagens ordninger begrensede muligheter. Dels er det bindinger til bestemte regioner som

setter grenser, dels er det produktet som ikke er godt nok tilpasset og i andre sammenhenger er rammene for små.

- På låneområdet har IN flere ordninger, bla. lavrisikolån som i prinsippet har samme profil som vanlige banklån. Denne låneordningen er lite benyttet innen oppdrett av nye marine arter pga risikoen. Det finnes også en ordning for distriktslån som har noe høyere risikoprofil, men denne er begrenset til visse regioner. Størst risiko kan IN ta gjennom en ordning med risikolån. Rammen for denne ordningen er primært retet inn mot distriktsområder. Felles for alle lånetypene er også at de er knyttet til investeringer og omfatter ikke driftskreditt. Rammene er også små.
- Når det gjelder driftskapital hadde IN inntil 2005 en garantiordning som i prinsippet kunne være til noe hjelp. Det kunne gis 50 % garanti for driftskredittlån i bank. I helt spesielle tilfeller kunne det gis inntil 75 %. Ordningen var også basert på pro rata risikodeling med simpel kausjon, noe som de fleste banker ikke fant tilfredsstillende. På Vestlandet ser det ut som om den i forhold til marine arter neste bare ble benyttet for mindre kreditter i samarbeid med lokale sparebanker og stort sett bare i Sogn og Fjordane.

ESA arbeider også med en gjennomgang av de ulike norske distriktsvirkemidlene og avgrensningen eller endring av de regioner hvor de kan benyttes. Det foreligger enda ikke noen avklaring mellom ESA og norske myndigheter, men arbeidsdokumentene kan tyde på at det kan bli store endringer for Vestland fylkene. Det er også en spesiell utfordring at det i landssammenheng settes totalrammer for størrelsene på de områdene som kan bli godkjent for ulike virkemidler. Dette innebærer at regioner som isolert sett kan falle innenfor definisjonene likevel kan falle utenfor som følge av en total nasjonal prioritering.

3.2 Investerings- og såkornfond

På egenkapitalsiden finnes det i praksis ikke statlig baserte fond som i dag går inn med egenkapital i oppdrett av nye marine arter. Investeringsfond som har sitt utspring i Argentum og såkornfondene har normalt avkastningskrav og tidsperspektiv for å kunne gå ut av investeringen som ikke passer på den situasjon marint oppdrett er i nå. Det har til nå heller ikke lyktes å få etablert et større marint investeringsfond basert på 50/50 deling av fondet mellom Argentum og private investorer.

Når det gjelder såkornfondene kunne de være viktige virkemidler for tilgang på egenkapital til gode prosjekt innen nye oppdrettarter. Innenfor den etablerte såkornkapitalordningen fra 1998, som er delt i fem regionale fond, hvorav Såkorn inVest i Stavanger og Såkorn Invest Midt Norge dekker Vestlandet, er det begrensede midler som er investert i oppdrett. Når det gjelder de to nye såkornkapitalordningene som er under etablering; en regional ordning som skal rette seg mot distriktskommuner og en landsdekkende ordning som spesielt skal rette seg mot nyskapende oppstartsbedrifter, så har ESA reist spørsmål om virkeområdet til disse fondene. Det er også et åpent spørsmål hvorvidt disse fondene vil legge vekt på å prioritere marint oppdrett.

3.3 Regionale investeringsfond

På det regionale plan finnes på Vestlandet finnes det flere etablerte og planlagte investerings og tiltaksfond. De er dels fylkeskommunale og dels et resultat av fellesfinansiering mellom private og fylkene og fylkeseide virksomheter:

- Regionalutviklingsfondet for Rogaland. Dette fondet, som er opprettet av Rogaland fylkeskommune, kan gi tilskudd til prosjekter, yte lån samt gå inn med egenkapital i lokale bedrifter. Fondet ble opprette i 2002 og har nå en kapital på 135 mill kr. Maksimalt til sammen 60 mill kr kan være plassert som lån og egenkapitalinnskudd.
- Fjord Invest AS i sogn og Fjordane ble etablert i 2001. Eierne består i dag av lokale banker, Sogn og Fjordane Energiforsyning AS, fylkeskommunen (gjennom Fjord 1) samt andre lokale eiere. Aksjekapitalen blir på ca 100 mill kr etter siste emisjon.
- Fjord Invest Såkorn AS ble etablert i 2004 med Fjord Invest AS og Sogn og fjordane fylkeskommune som eiere. Kapitalen er på 20 mill kr.
- Møre og Romsdal fylke har i 2006 vedtatt å opprette et såkornfond for fylket basert på en 50/50 deling med private investorer. Målsettingen er en samlet aksjekapital på 150 mill kr.

Dette er fond som vil arbeide mot det lokale næringslivet generelt. Det gir muligheter til å være med både i en tidlig fase til en bedrift og i den første kommersialiseringsfasen. Gjennom et strategisk program for nye marine arter på Vestlandet vil disse fondene kunne spille en viktig rolle. Selv om alle disse fondene har normal forretningsmessig avkastning som målsetting og har mellomlang tidshorison for engasjementet i en bedrift, så vil nok den regionale målsettingen om å bidra til positiv næringsutvikling innebære at strategien blir tilpasset det regionale næringslivet.

3.4 Tiltaksordninger forvaltet av Innovasjon Norge og fylkene

Innovasjon Norge forvalter flere typer av tiltaks- og stønadsorienterte virkemiddel som vil kunne være av betydning i flere utviklingsfaser for marint oppdrett:

- For bedrifter som har nådd et visst utviklingsnivå og som finner frem til samarbeid for å videreutvikle produksjon, produkter, distribusjon og markedsføring, kan IN gi støtte til finansiering av utviklingsarbeidet i prosjektene. Denne støttemuligheten har i praksis vist seg å være effektiv og vil ofte kunne utløse betydelige private investeringer i prosjektene. Ved større prosjekt vil IFU- program (Industrielle forsknings og utviklingskontrakter) kunne være aktuelle. Dette vil normalt være program som krever en betydelig innsats fra de deltakende selskaper. For tiden løper en slik kontrakt innenfor utvikling av torskeoppdrett på Vestlandet. Mindre prosjekt vil også kunne innarbeides under IFU-modellen.
- En rekke andre ordninger er tilrettelagt for oppdrettere som er i en planleggings og tidlig utviklingsfase. Dette gjelder program som Inkubatorstipend og Etablererstipend. Utfordringen kan være at aktører innenfor de tilskuddsberettigede geografiske

områdene blir prioritert, noe som innebærer at ordningene kan ha begrenset betydning for marint oppdrett på Vestlandet.

- Innovasjon Norge kan også være krumtapp i å få igangsatt ulike programmer som går på å utvikle bedriftene for å få bedre lønnsomhet og høyere verdiskapning. Dette vil normalt gjelde nettverk eller bransjeorienterte programmer og kan være fellesfinansieringer med forskningsrådet og Fiskeri- og havbruksnæringens forskningsfond. Innovasjon Norge samarbeider også med SIVA om ulike prosjekter innenfor kompetansehevning og innovasjon.
- ARENA – programmene eller ”Innovasjon i nettverk” skal bidra til å bygge opp næringsklynger og innovasjonssystemer. Det er Innovasjon Norge, SIVA og Norges Forskningsråd som står bak programmene. Siden Innovasjon Norge er operativt ansvarlig for programmet tas det med her. MarinVest er et slikt Arena program.

Det er gjennomgående et nært samarbeid mellom fylkene og Innovasjon Norge sine regionale kontorer. Innovasjon Norge forvalter også en rekke tiltak som er finansiert gjennom midler fra regionale utviklingsprogrammer (RUP) i fylkene og midler fra Kommunal og regionaldepartementet. Fylkene utarbeider årlig omfattende og detaljerte planer for bruk av midlene og for prioritering mellom prosjekter og til dels sektorer. De enkelte prosjektene besluttes ofte av Innovasjon Norge og fylkeskommunene i fellesekap.

Fylkeskommunene har i prinsippet betydelige muligheter til å legge detaljerte føringer for Innovasjon Norge sin bruk av tiltaksmidler, men har tradisjonelt vært tilbakeholden på dette området.

3.5 Marint Innovasjonsprogram

Fra 2006 har Marint Innovasjonsprogram endret karakter fra å ha hovedfokus på utvikling av nye marine oppdrettsarter til å bli et program som omfatter hele sjømatnæringen. Marine arter er fremdeles en viktig del av programmet. Programmet har også fått økt bevilgningsrammen fra 10 til 40 mill kr. Det forventes ytterligere økning i årene fremover. Programmets hovedfokus er markedsretting og det arbeider på tre områder; bedriftsnettverk, kompetanseprogram og hospiteringsordninger.

Alle disse områdene kan være viktige for aktører innenfor marint oppdrett på Vestlandet. Hoveddelen av programmet vil være knyttet til etablering av bedriftsnettverk der den konkrete målsettingen er å utvikle samarbeid mellom virksomheter både horisontalt og vertikalt for å kunne øke lønnsomheten ved bedre produkt- og markedstilpassing. Samarbeid mellom 3 – 4 selskaper blir trolig de typiske nettverkene. Det påregnes også at de fleste programmene vil vær 2-årige og ha en ramme på ca 2 mill kr. Det gis støtte til forprosjekt for å utarbeide de endelige prosjektforslagene. Søkerbedriftene står i fokus og det stilles store krav til deltakelse og oppfølging fra bedriftenes egne folk. Målsettingen er at de nettverk som skapes skal kunne gå videre på egenhånd etter prosjektfasen og representere økt lønnsomhet for deltakerne.

Marint Innovasjonsprogram i sin nye form skal drives av Innovasjon Norge. Det skal være en nasjonal koordinering samtidig som de enkelte prosjektene skal bevilges lokalt. Programmet ble i sin nye form satt i verk i mai 2006.

3.6 Forskning

Norges forskningsråd vil være en av de viktigste finansieringskildene for å løse de forskningsoppgaver som finns innenfor utvikling av nye marine arter. Norges Forskningsråd arbeider gjennom store nasjonale langsiktige satsinger innenfor ulike tema. Havbruk er en av de store satsingene. Forskningsrådet organiserer arbeidet gjennom ulike typer av programmer. Noen av disse er basert på at det er forskningsinstitusjoner som søker, mens andre er brukerorienterte og tar utgangspunkt i problemstillinger som er driftsorienterte hos næringsaktørene og hvor det samarbeides med forskningsinstitusjoner for å løse oppgavene. I mange sammenhenger er forskningsprosjektene samfinansiert av flere kilder. En kilde som i økende grad kan være aktuell er bidrag fra EU-programmer.

Norges Forskningsråd arbeider med nasjonale programmer. Det vil derfor ikke være slik – og neppe heller ønskelig – at det kan etableres spesielle forskningsprogrammer for Vestlandet innenfor marine arter. Det samme vil i store trekk være tilfellet for andre nasjonale finansieringskilder.

For å kunne innrette aktiviteten sterkere mot innovasjon og nyskaping ønsker forskningsrådet å legge større vekt på samarbeid med næringslivet gjennom brukerstyrte programmer.

I dette arbeidet kan forskningsrådet inngå partnerskapsavtaler med regionale og lokale forvaltningsorgan for å fremme forskningsbasert næringsutvikling og styrke innovasjonskraften. En slik avtale er våren 2006 inngått mellom trøndelagsfylkene, Trondheim kommune og Norges Forskningsråd.

Finansiering gjennom Skattefunn-ordningen vil kunne være en meget effektiv måte å løse FoU-oppgaver i bedriften i egen regi eller i samarbeide med en forskningsinstitusjon. For marine oppdrettsbedrifter vil ordningen med at man får utbetalt det beregnede beløpet man ville spare i skatt dersom man går med underskudd, kunne bety en viktig finansieringskilde for arbeidet.

4. Finansieringsutfordringene fremover

4.1 Manglende vekst ved egenfinansiering

Det er gjort mange beregninger når det gjelder kapitalbehovet for å bringe marint oppdrett opp til en viss størrelse. En enkel betraktning der vi setter investeringsbehovet i form av anleggsmidler og driftmidler for å produsere ett tonn torsk og kveite til hhv 25 kr og 65 kr, viser at det for å produsere 20 000 tonn torsk og 4000 tonn kveite er behov for til sammen 760 mill kr. Før sektorene kommer frem til en kostnadsstruktur som gir større driftsmarginer enn i dag vil det neppe kunne genereres særlig egenfinansiering å bygge biomasse for.

Dette innebærer at henimot all biomassevekst i mange år fremover må finansieres med ny egenkapital og lånemidler.

Det synes også åpenbart – ikke minst ut fra de analyser som er presentert ovenfor – at egenkapitalmarkedet ikke vil kunne finansiere en sterk vekst med den risiko som det i lang tid

vil være i sektoren. Dette gjelder særlig i en tidlig fase for oppbygging av biomasse. Her vil selskaper som ikke har en sterk ”mor” i ryggen ha vanskeligheter med å skaffe kapital til å utvikle seg videre. Selskaper i denne fasen er normalt ikke i posisjon til å hente inn ny kapital fra typiske investormiljøer. For bredden i næringsutviklingen vil det også kunne være viktig at mange selskaper får muligheter til å gå videre. Det forhold at enkelte torskeoppdrettselskaper nå henter inn betydelig egenkapital endrer ikke denne vurderingen.

Det synes også åpenbart at det først og fremst vil være store selskaper som gjennom finansielle støtte til døtre som kan legge til rette for sterk vekst. Typisk gründereide selskaper som viser stor dyktighet vil nok også kunne trekke til seg kapital, men i slike situasjoner må gründeren ofte ”gi fra seg” eierskapet for å få inn nye investorer.

Ordinær bankfinansiering vil åpenbart også være av beskjedent betydning i lang tid fremover. Risikoen er for høy i forhold til de normalstandarder en bak må sette for sine utlån i forhold til det å kunne finansiere en bransje på normalt nivå. Det typiske for bankene i dag er at de kan være med i mindre skala for å lære bransjene å kjenne og for å kunne følge med i det som skjer.

4.2 Egenkapitalstatus i marint oppdrett

Som det er redegjort for i kapittel 2, så er oppbyggingen av torsk og kveiteoppdrett til nå i det vesentlige finansiert ved egenkapital. Billedet er noe forskjellig for blåskjell, skalldyr og annen skjell, men her er verdiene vesentlig mindre. Den totale egenkapitalsituasjonen kan oppsummeres slik:

- Investert egenkapital kommer fra gründere og eksterne investorer
- Det har vært god tilgang på ny egenkapital til torskeoppdrett i 2005/2006.
- Innenfor torsk har større private investorer på landsbasis i løpet av det siste året satt inn mer enn 250 mill kr i 6 – 7 selskaper. Sammen med annen tilgjengelig finansiering kan dette gi grunnlag for å bygge biomasse på 15 000 tonn over en 2- 3 års periode. De aktuelle selskapene finnes både i en prøve- og feilefase og i en aktiv kommersialiseringsfase.
- Innenfor kveite venter man en økt utslakting i løpet av 2006 som kan gi en viss mulighet til egenfinansiering av biomassevekst. Lønnsomheten blir avgjørende for tilgang på mer egenkapital
- Det er i det vesentlige selskap i oppdrettsektoren som investerer samt større private investorer og investeringsfond. Det er få generelle emisjoner med stor deltakelse fra typiske finansielle investorer.
- De statlige midlene til egenkapitalinvestering som er bevilget gjennom Argentum og regionale såkornfond har til nå ikke gått inn i marint oppdrett.

Felles for de fleste selskapene som har maktet å hente inn ny ekstern egenkapital er at de har nådd et basisk utviklingsstadium som gir grunnlag for videre vekst basert på risikovillig

egenkapital. Samtidig er det – og bør være - et større antall aktører som ligger på et noe tidligere stadium og som trenger kapital for å starte oppskalering.

4.3 Tilgang på privat egenkapital

Tilgangen på privat egenkapital er basert på tro på at marint oppdrett får et gjennombrudd som etter hvert skal gi god lønnsomhet og forsvare den store risikoen det nå er å investere i sektoren. For aktørene i næringen som må søke etter ekstern egenkapital er det viktig å finne rette samarbeidspartnere og det er viktig å finne partnere som har en tidshorison og forventning som passer til selskapets utviklingsnivå. Det er viktig, spesielt i en periode med stor optimisme og god tilgang på kapital, å ha slike forhold for øye. Noe sjablonmessig kan man tenke seg følgende sammenheng mellom selskapsstatus og type av egenkapital:

- Ved første behov for ekstern kapital bør aktørene søke lokale og regionale (for eksempel fylkesbaserte) næringsfond og investorer/bedrifter som samarbeidspartnere. Det er grunn til å tro at lokale partnere vil være villig til å følge opp. Tidshorisonen vil normalt også være lang.
- Nasjonale eller regionale investorer kan være et naturlig neste trinn. Selskapet vil nå trolig ha muligheter til kapitalisere på sin innsats og beholde en større eierandel enn det kapitalinnskuddene skulle tilsi. Dette vil ofte være større privateide industrigrupper der eierne etablerer egne profesjonelle investeringselskaper som faller inn under denne kategorien. Her vil også tidshorisonen normalt være lang.
- For noen selskaper vil det for videre vekst kunne være naturlig å søke rene finansielle investorer, f. eks ”venturefond” med forutbestemt tidshorison – ofte rundt 5 år. Noen investorer vil da kreve å ha rett til å selge seg ut for eksempel gjennom børsnotering.
- Offentlig emisjon og børsintroduksjon kan være en naturlig prosess når driften er så pass stabilisert og interessant at selskapet kan beskrive risikoen og forventninger på en rimelig avklart måte og henvende seg til en bredere investorgruppe. For marint oppdrett vil trolig slike muligheter ligge langt fram for de aller fleste aktørene.
- Større fiskeri- eller industribasert selskaper som i egen regi satser sterkt på marint oppdrett vil langt på veg ha de samme behovene som aktører som er beskrevet ovenfor. Innenfor torsk og i enda større grad innenfor kveite på Vestlandet er det eiere med slik bakgrunn som er de store aktørene.

I en slik sammenheng vil statlig baserte såkornfond, lokale og regionale investerings og såkornfond og et eventuelt statlig egenkapitalfond for marint oppdrett kunne ha stor betydning i flere av fasene som er beskrevet.

5. Behov for nye offentlig baserte tiltak

5.1 Utgangspunkt

Utgangspunktet for en strategisk plan for å styrke utviklingen av nye arter i oppdrett er at det gjelder *næringsutvikling* innenfor sektoren. Det innebærer at man vil finne frem til de meste

lovende artene, hjelpe frem de beste aktørene og velge de beste lokalitetene og geografiske områdene for de ulike artene. Dette utgangspunktet er vanskelig i forhold til flertallet av de aktuelle bedrifts- og tiltaksrettede virkemidlene som det offentlige rår over. Både basert på nasjonal tradisjon gjennom ulike fondsoverbygninger i etterkrigstiden og etter hvert regulert gjennom ulike internasjonale avtaler, er mange slike virkemidler begrenset til å gjelde i bestemte distrikter og regioner. Adgangen til bruk av ulike virkemidler er også gradert mellom ulike distrikt.

Det representerer derfor en spesiell utfordring å finne frem til virkemidler som er effektiv i forhold til måloppnåelse og som samtidig ligger innenfor de avtaler Norge er forpliktet av.

Samlet reiser dette behov for en ny vurdering av de ulike offentlig baserte virkemidlene sett i forhold til de behov som våre analyser viser når det gjelder nye marine arter.

For å kunne legge til rette for sterkere vekst i oppdrett av nye arter vil det være behov for et bedre finansieringsgrunnlag for

- den delen av risikoområdet som ligger mellom dagens bankfinansieringsmuligheter og den moderate egenkapitalrisiko
- tilgang på egenkapital for biomasseoppbygging og investeringer i ”prøve og feile fasen” og i den aktive kommersialiseringsfasen.
- tilgang på finansiering av utviklingstiltak i flere faser frem til normal forretningsmessig drift.

De offentlig baserte ordningene som kunne komme til anvendelse dekker ikke det behovet som er til stede for en ny marin oppdrettsnæring i vekst.

Et samspill mellom statlige og private ordninger vil kunne gi bedre løsninger for aktørene enn det markedet i dag kan frembringe. Det er derfor viktig å finne frem til nye og forbedrede tiltak som kan legge grunnlag for videre vekst i marint oppdrett:

- Ny ordninger bør innrettes slik at offentlig innsats kan følges av privat kapitaltilgang i de enkelte konkrete tilfellene.
- Tiltakene må også være innrettet slik at de kan gi et tilfredsstillende tilbud til ulike typer av aktører både når det gjelder oppdrettsart, selskapsstørrelse, ståsted i utviklingsfasene og geografisk lokalisering.
- Alle tiltakene trenger ikke å være tilpasset alle mulige brukere, men kan være skreddersydd for enkelte grupper.
- Tiltakene må utformes slik at ikke kommer i strid med internasjonale avtaler om støtte til næringsutvikling. Både i form og krav til avkastning og prising må det ha et kommersielt tilsnitt. Samtidig må disse kravene reflektere det stadium utvikling av marint oppdrett er på.

På nasjonalt politisk plan finnes det flere utspill som viser at det på regjeringsplan er vilje til å finne frem til nye hensiktsmessige virkemidler for å få til en sterkere utvikling av marint oppdrett.

I innstillingen til st. meld nr 19 (2004-05), "Den blå åker" fra Næringskomiteen sa Ap, Sp og SV at "...mener at Innovasjon Norge må prioritere finansiering av anlegg for oppdrett og videreføring av nye arter og skjell, og at det opprettes en statlig garantiordning for driftskreditt til nyskappingsprosjekter innen dette området som ikke inneholder subsidier"

Samme problemstilling ble fulgt opp i Soria Moria erklæringen der det heter at "...gjennom Innovasjon Norge åpne for at havbruksnæringen kan sikres risikoavlastning i oppstartfasen ved utvikling og introduksjon av nye arter i oppdrett"

I Soria Moria erklæringen er det også foreslått å "opprette et eget statlig investeringsfond for marin sektor som skal kunne gå inn med eierinteresser i oppdrett og foredling av marine produkter". Dette kan også sees på som en oppfølging av uttalelser i Stortinget i tilknytning til behandlingen av st. meld 19 fra sentralt hold i Arbeiderpartiet.

I det videre drøftes enkelte målsettinger nærmere og det foreslås nye offentlig baserte finansierings- og utviklingstiltak.

5.2 Stimulere til generell vekst

Den vanligste begrunnelsen for at det bør etableres ordninger for bedre egenkapitaltilgang og risikoavlastning/garantiordning er at det skal stimuleres til å få til en vekst som ellers ikke ville finne sted eller som vil gå svært mye senere uten hjelp i en viktig utviklingsfase.

Et naturlig utgangspunkt for en begrunnelse i marint oppdrett er at det synes godt dokumentert at dette kan bli en meget stor næring i Norge. Det er flere arter som er kommet til et stadium der det er kunnskap og tildels erfaring om hvordan nye generasjoner kan reproduseres kontinuerlig i et kommersielt opplegg og der hele produksjonsprosessen fra stamfisk til ferdig produkt med rimelighet kan kontrolleres.

Regnskapsundersøkelsen viser at det er satt inn betydelig egenkapital i de nye næringene. Samtidig er produksjonen fremdeles liten i forhold til selv en beskjeden fortolkning av mange vyer både fra politisk- og næringshold. Fra et ståsted kunne man hevde at man ikke skal gå fortere frem og at veksttempoet er stort nok i forhold til å utvikle markedet. På den annen side må man ha produktvolumer for å utvikle markedet. Risikoen er også fremdeles så stor at det ikke uten videre bør satses annet enn egenkapital.

Når staten ønsker å stimulere til vekst i flere nye oppdrettssektorer og samtidig også ønsker å ha en viss påvirkning på hvordan veksten kommer, vil nye garanti- og egenkapitalordninger kunne være meget gode virkemiddel. Fordelen med slike tiltak i stedet for direkte støtte til vekst kan dels være fordi internasjonale avtaler som Norge er del i, setter grenser og dels være basert på at utsiktene til å lykkes er såpass store at investorer og långivere vil få innsatsen tilbake. Det vil også være flere utviklingsområder som kan gis støtte uten å komme i konflikt med internasjonale forpliktelser.

5.3 Bistå gründere

I flere sammenhenger er det påpekt at det kan være en selvstendig målsetting – utover det å stimulere til generell vekst – at gründere gis bedre muligheter til å beholde en rimelig eierandel i en vekstfase der de må hente inn ekstern egenkapital for å kunne bygge opp driften raskere enn det egenfinansiering gjør mulig. I praksis er vekst gjennom egeninntjening svært begrenset i oppbygging av nye marine arter. Hovedideen vil være at gründere kan vise til en drift som går og som har et bra avklart potensial før den ”store” eksterne egenkapitalen hentes inn. Dette vil gi gründeren muligheter til å kunne kapitalisere innsatsen sin; dvs. beholde en langt høyere eierandel enn det kapitalinnskuddene skulle tilsi.

En argumentasjonsrekke langs dette sporet vil være basert på at det er viktig å få til et mangfold i arbeidet med nye marine oppdrettsarter og mange gründere er en riktig veg å gå for å få bredde i resultatene både mht geografi, nærings- og eierstruktur, teknologi og mangfold generelt. Videre at man ikke ønsker en næring der store selskaper og finansielle investorer alene dominerer.

5.4 Kriterier for å støtte et selskap

Det er åpenbart at nye tiltak neppe kan strøs rund til alle som ønsker å sette i gang. Dette kunne for eksempel være noen mer generelle forutsetninger for å gå inn med ulike former for støtte:

- Vedkommende skal ha vist at både teknologi og biologi mesteres og at det på pilotstadiet har vært kjørt igjennom et livsløp for vedkommende art. Kravene her må tilpasse karakteristika for de enkelte artene.
- Det må dokumenteres at man har kontroll med utvikling av biomassen i volum og kvalitet
- Det må foreligge kalkyler som indikerer at det kan oppnås lønnsom drift i løpet av oppskalingsperioden.
- Det må foreligge en klar forretningsplan som både viser en tilstrekkelig egenfinansiering og at selskapet har reelle bedriftsøkonomiske mål.
- Det må foreligge en strategi for eierstruktur gjennom oppskalingsfasen
- Selskapet må ha tilstrekkelig forståelse for de økonomiske og finansieringsmessige konsekvensene av den biologiske dynamikken for vedkommende art
- Selskapet må ha en viss ide om markeds- og utslaktings/høsting strategi.

Tiltak som legger hovedvekt på å finansiere utviklingsarbeid og i en viss grad også egenkapital vil i noen grad kunne settes inn på et stadium der man ikke helt utmestrer de kravene som er listet opp ovenfor.

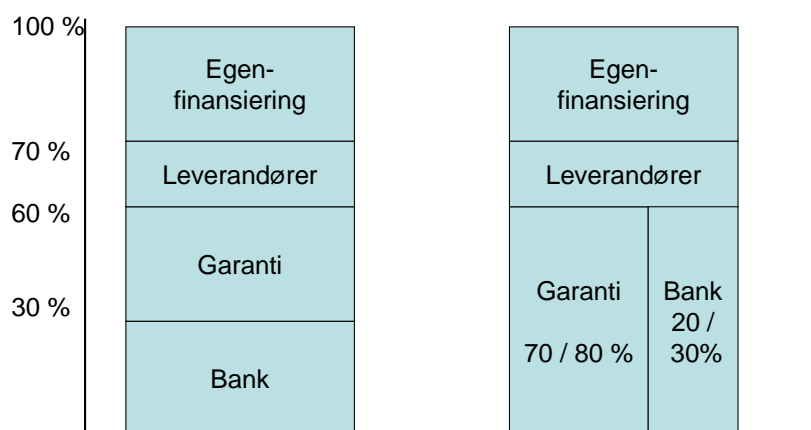
5.5 Forslag til en ny garantiordning

En ny garantiordning må ha som hovedoppgave å avlaste en del av den risikoen som banker vil måtte ta ved å finansiere driftskapital for marint oppdrett. Ordningen må således være knyttet opp mot bankene.

Det er naturlig å tenkes seg enten en pro rata ordning der garantien dekker en høy andel av finansieringen for eksempel helt opp til 80 prosent eller en 100 prosent garanti av den mest risikoutsatte delen av en driftsfinansiering.

Fra låntakers og bankens side vil en selvskyldnerkausjon være ønskelig, men en simpel kausjon som lå i den tidligere ordningen kan også være et alternativt. Det viktigste ved begge alternativene er at det kan være knyttet til forutsetninger og åpninger for at man – dersom situasjonen tilsier det – må kunne gjeldssanere/refinansiere selskaper på en smidig måte uten først nærmest å måtte avvikle det.

Skjematisk kan de to garantiformene fremstilles som følger:

Hvordan sammensetningen av en finansieringspakke skal se ut vil selvsagt kunne variere sterkt, men de prosentatsene for ulike finansieringskilder som her er skissert var nokså typisk for finansiering av lakseoppdrett gjennom hele 80 og 90-tallet. Forskjellen er at innenfor laks var lønnsomheten tilstrekkelig til at ordinær bankfinansiering kunne oppnås slik at spørsmålet om garantiordninger var av begrenset betydning.

5.6 Statlig egenkapitalfond for marint oppdrett

Et spesialinnrettet statlig investeringsfond for marint oppdrett synes foreløpig bare å være på det politiske tegnebrettet. Utgangspunktet for fondet vil være å øke kommersialiseringstakten for nye marine arter og etablere en større strukturell og geografisk bredde i mulighetene til å etablere og utvikle seg. På dette stadiet i prosessen vil det kunne være nyttig å se hvordan et nytt egenkapitalfond kunne fungere:

- Fondet bør trolig bestå av både et såkornfond og et kommersielt innrettet investeringsfond. Bakgrunnen for dette er at et såkornfond bør kunne gå inn i et prosjekt tidligere enn et egenkapitalfond og at de etablerte og planlagte ”generelle”

såkornfondene ikke kan forventes å ha spesiell oppmerksomhet inn mot marint oppdrett.

- Fondet bør ha en klar målsetting om at det skal konsentrere seg om en utviklingsfase der det er vanskelig på bred basis å skaffe såkorn- og egenkapital på annet hold. Dette betyr at investeringsfondet ikke bør prioritere å følge opp en bedrift når annen egenkapital blir tilgjengelig. Det bør imidlertid være et mål at fondet kan følge en gründer til nivå hvor det er mulig å velge medinvestorer på et forretningsmessig og strategisk grunnlag som passer for vedkommende bedrift.
- Fondet bør ha en fleksibel tidshorisont, men målsettingen må være å kunne gå ut av investeringen etter en 5-7 års periode.
- Både på såkorn- og på investornivå bør fondet søke å få til parallellinvesteringer med private investorer i et forhold som er tilpasset bedriften.
- Fondet bør arbeide koordinert med Innovasjon Norge når det gjelder bruk av den foreslåtte nye garantordning for driftskreditt i bedrifter hvor fondet går inn. Samtidig må fondet beslutningsmessig arbeide på en ”armlengdes avstand” fra lånesiden.
- Det er mange grunner til at et nytt statlig investeringsfond bør arbeide med en sterk regional orientering. Det kunne derfor være riktig å vurdere inndeling i to eller tre regionale fond; for eksempel ett for hhv Nord Norge, Trøndelag og Vestlandet eller et nordnorsk og et sørnorsk fond.

Egne initiativ fra Vestlandsrådet om å delta finansielt i et regionalt egenkapitalfond vil kunne være viktig både for å få etablert et egenkapitalfond og for å oppnå en regionalisering av fondet.

En spesialordning enten innfor rammene av et egenkapitalfond eller innefor de låneordninger som Innovasjon Norge kan håndtere, vil være å kunne gå inn med ansvarlig lånekapital i stedet for aksjekapital. Dersom ansvarlige lån også skal kunne omfatte konverteringsrett til aksjer bør en eventuell slik ordning være en del av bredden i et egenkapitalfond.

5.7 Økt tiltaksfinansiering gjennom Innovasjon Norge

Fra enkelte regioner innenfor Innovasjon Norge på Vestlandet er det blitt trukket frem at totalt sett vil bruk av midler til å medfinansiere utviklingsarbeid i prosjekter kunne gi stor og positiv effekt. Dette gjelder særlig der hvor slik medfinansiering kan utløse stor innsprøyting av ny privat egenkapital. Denne egenkapitalen er da oftest grunnlaget for å finansiere vekst – i vårt tilfelle bygging av biomasse. Det synes åpenbart at med slike resurser kan Innovasjon Norge spille en tiltaksrolle som kan være særdeles viktig.

I en samlet vurdering av omfanget og karakteren av nye offentlige tiltak bør det settes av rammer til økt finansiering av utviklingstiltak. Jfr. omtalen av slike tiltak i kapittel 3.3.

5.8 Blåskjell – spesielle utfordringer

For andre arter enn torsk og kveite er det vanskelig å gjøre tilsvarende beregninger som for torsk og kveite. Dels har dette sin sammenheng med at de aktørene som nå arbeider innenfor aktuelle arter som østers, kamskjell og hummer (evt. med unntak for et stort prosjekt) legger opp til en forsiktig veksttakt. For disse artene vil også behovet for langsiktig finansiering være større enn behovet for driftskapital. Dette innebærer at behovet for de foreslåtte offentlige tiltakene er små i forhold til de tallene som er skissert for torsk og kveite. Oppdrett av de artene som det her dreier seg om er oftest også i en tidlig fase når det gjelder bedriftsutvikling.

Blåskjell representerer en spesiell utfordring. Med eventuelt noen svært få unntak, så må en rimelig situasjonsvurdering av blåskjelldyrking konkludere med at det vil være behov for å bygge opp næringene fra grunnen av både når det gjelder å bruke tilgjengelig kunnskap, organisering av selskapene, teknologi, røktning, høsting, produktvalg, pakking, logistikk og markedsføring. Det dreier seg med andre ord like mye om utviklingsprosjekter som bedriftsetableringer.

Det bør organiseres 2 – 3 parallelle utviklingsprosjekter basert på at det etableres kommersielle nettverk. Som en del av prosjektene skal det også på realistiske forutsetninger bygges opp bedrifter som kan være lønnsomme blåskjellaktører når prosjektperioden er gjennomført.

Det er praktisk talt ikke egenkapital tilgjengelig i de miljøene som har arbeidet med blåskjell og det er neppe tilgjengelig ny privat kapital til nye satsinger. Næringen er også i en slik situasjon at det neppe er mulig å finansiere den basert på det foreslåtte egenkapitalfondet eller ved hjelp av garantiordningen. I praksis vil det stort sett være behov for å finansiere utviklingsprosjektene med tilskuddmidler. Det mest naturlige er at de må finansieres i et samspill mellom fylkeskommunale midler, Innovasjon Norge, Norges forskningsråd og andre statlige midler. Bransjen på Vestlandet er i dag på et nivå der det, eventuelt med meget få unntak, er tvilsomt om midler fra for eksempel Marint Innovasjonsprogram i særlig grad kan nyttes innenfor blåskjellsektoren.

5.9 Vestlandsrådet som initiativtaker – samordning av innsats

For gjennomføringen av Vestlandsprogrammet kan et naturlig utgangspunkt være at Vestlandsrådet ser seg selv i rollen som tiltaksorgan og initiativtaker innen flere områder. Med dette som utgangspunkt bør det legges opp til et nært samarbeide med regionale FoU-institusjoner og med de tilsvarende nasjonale institusjonene som er lokalisert på Vestlandet. På dette grunnlaget og i samarbeide med næringsaktørene bør viktige forsknings- og utviklingsoppgaver konkretiseres og samordnes. Dette vil kunne gi styrke når det kommer til prioritering og finansiering fra nasjonale og internasjonale kilder.

I forhold til å få satt tiltak i gang vil det være viktig at Vestlandsrådet tar på seg en *initiativtaker* rolle. Dersom en slik rolle eller funksjon skal få gjennomslagskraft utover det rent strategiske bør blant andre følgende tiltak vurderes på finansieringssiden:

- Prioritering av området ved å øke de finansielle ressurser som vestlandsfylkene setter av til å fremme utvikling av nye oppdrettsarter på Vestlandet. I løpet av perioden frem til 2010 bør tilgang på slike midler økes fra dagens nivå 20-25 til 100 mill kr pr. år.

- Koordinere bruken av fylkenes ressurser ved å se formålene under ett for Vestlandet.
- Samarbeide med Innovasjon Norge regionalt for en større koordinering av statlige tiltaksmidler som de forvalter på Vestlandet.
- Ta initiativ til opprettelse av et regionalt egenkapitalfond med en betydelig deltakelse fra vestlandsfylkene. Et regneeksempel viser at fylkene bør gå inn med 75 mill kr basert på 50/50 deling dersom man ønsker et fellesopplegg med staten om et eget fond for Vestlandet.
- Ta initiativ overfor Norges Forskningsråd om en partnerskapsavtale for et forskningsbasert næringsutviklingsprogram for marine arter på Vestlandet.

Felles for de fleste av disse områdene er at samfinansiering med andre offentlige instanser og i noen tilfeller også private aktører kan gi en betydelig samlet lokal uttelling. Det sentrale for Vestlandsrådet er at de setter av nok finansielle ressurser til å kunne innta en sterk og troverdig initiativtakerrolle

En mer generell oppgave for Vestlandsrådet i oppfølgingen av Vestlandsprogrammet vil måtte være å arbeide aktivt for å øke tilgangen på statlige ressurser generelt til de tiltakene som her kan være aktuelle. Dette krever en sterk og målrettet politisk innsats.

6. Finansieringsbehov for torsk og kveite – et regneeksempel

For å kunne få en pekepinn når det gjelder størrelsen på mulige garantiordninger og investeringsfond så kan dette illustreres ved et regneeksempel.

Vi lar utgangspunktet for regnestykket være at det skal bygges opp ny biomasse i mindre selskaper på 20 000 tonn torsk og 4 000 tonn kveite i løpet av noen år. Vi baserer oss videre på at det statlige investeringsfondet skal være med å bygge ny biomasse på 15 000 tonn torsk og 3 000 tonn kveite i disse selskapene. Vi tar som forutsetning at de ”større” selskapene som blir kapitalisert for vekst gjennom det private egenkapitalmarkedet faller utenfor fondets arbeidsområde. Vi legger til grunn at garantiordningen skal virke opp til hhv 20 000 og 4000 tonn ny biomasse for torsk og kveite.

Vi antar at på egenkapitalsiden vil det statlige egenkapital fondet måtte dekke 70 % av behovet og gründeren, lokale/regionale fonds og andre 30 %.

Vi tenker oss videre en ”normal” finansieringsstruktur der 40 % finansieres med egenkapital, 10 % med leverandørkreditter, 40 % med driftskapital og 10 % med langsiktige lån/leasing. Vi forutsetter at det er mulig å oppnå den langsiktige finansieringen. Vi forutsetter videre at garantiordningen må dekke 70 % av driftskreditten.

Vi legger til grunn at det koster 25 kr pr kilo torsk i kostnader til biomasseoppbygging og investeringer og 65 kr pr kilo kveite til samme formål.

På grunnlag av disse forutsetningene får vi frem følgende behov:

Torsk

- Samlet investeringsbehov for 20 000 tonn torsk blir 500 mill kr.
- Samlet behov for egenkapital fra fondet for 15 000 tonn torsk blir 105 mill kr.
- Samlet behov for garantiramme for 20 000 tonn torsk blir 140 mill kr.

Kveite:

- Samlet investeringsbehov for 4 000 tonn kveite blir 260 mill kr.
- Samlet behov for egenkapital fra fondet for 3000 tonn kveite blir 54.6 mill kr.
- Samlet behov for garantiramme for 4 000 tonn kveite blir 72.8 mill kr.

Oppbygging av ny biomasse på hhv 20 000 og 4 000 tonn torsk og kveite hos mindre og nye oppdrettere vil ta lang tid. De kapitalbehovene som regneeksempelet får frem vil derfor komme gradvis. De samlede tallene viser et behov på garantirammer på litt over 200 mill kr. og behov for statlige egenkapitalinvesteringer på vel 150 mill kr.

Dette innebærer at av et samlet investeringsbehov på ca 750 mill kr. i investering og oppbygging av biomasse på 20 000 tonn torsk og 4 000 tonn kveite vil behovet for offentlige rammer være ca 350 mill kr.

For andre arter er det vanskelig å gjøre beregninger over behovet for garantiordninger og egenkapitaltilgang. Det vil blant annet være ambisjonsnivået hos aktørene som bestemmer dette. Et rimelig anslag vil imidlertid være et behov i størrelsen 50 mill kr til dette formålet. Dette øker rammebehovet til 400 mill kr. for Vestlandet i perioden frem til 2010.

Legger vi til grunn at de talleksemplene som er benyttet i regnestykkene også representerer måltall for en Vestlandsstrategi, så blir de nasjonale behovene tilsvarende større når ambisjoner for resten av landet legges til.

Dersom man vil legge en bredere ramme til grunn for statlige ordninger, for eksempel ved at allerede etablerte større selskaper skal kunne være gjenstand for egenkapitalinvesteringer og garantiordninger vil det være behov for større rammer og behovene vil komme raskere. Særlig for en ny garantiordning kan spørsmålet om hvilke typer av selskaper som skal nyte godt av den være viktig å vurdere.

Vedlegg:

Prinsippskisse for finansiering av marint oppdrett i de ulike utviklingsfasene.

Idé- og biologisk/ teknisk utviklings fase	Utvikling av drifts konsept	"Prøve- og feilefase"	Aktiv kommersialiseringsfase	Normal forretningsmessig drift
Gründers egenkapital Lokal EK-partner Etableringsstipend Inkubatorstipend Annen IN-støtte Lokale næringsfond	Gründers EK Lokal EK-partner Såkornfond Deltakelse i brukerstyrt FoU IN oppstart støtte IN utviklingsstøtte Støtte fra RUP	Gründers EK Lokal EK-partner Regional EK-partner Såkornfond Regionale investerings fond Statlig/reg EK-fond Deltakelse i brukerstyrt FoU Deltakelse i andre FoU – prosjekt Skattefunn Lokale investeringsfond IN utviklingsstøtte Støtte fra RUP Driftsfinansiering m/garanti IN Andre låneordninger IN Leasing utstørsfinansiering Leverandørkreditt	Gründers EK Lokal EK-partner Regional EK-partner Såkornfond Regionale Investeringsfond Regionale private investreingsfond Nasjonale private investeringsfond Statlig/reg EK-fond Egen kontantstrøm Deltakelse i FoU-programmer Skattefunn Utviklingsstøtte IN Støtte fra RUP Driftsfinansiering m/garanti IN Annen IN lånefinansiering Bankfinansiering investeringer Leasing investeringer Marint Innovasjonsprogram	Gründers EK Lokal EK-partner Regional EK-partner Nasjonal EK-partner Regionale private investeringsfond Nasjonale private investeringsfond Venturefond Børsintroduksjon Egen kontantstrøm Deltakelse i FoU-prosjekt Skattefunn IN utviklingsstøtte IN IFU-prosjekt Ordinær driftsfinansiering bank Ordinær investerings finansiering bank Leasing investeringer Marint Innovasjonsprogram

Trondheim

Adresse: 7465 Trondheim

Telefon: 73 59 30 00

Fax: 73 59 33 50

Oslo

Adresse: P.O. Boks 124, Blindern, 0314 Oslo

Telefon: 22 06 73 00

Fax: 73 06 73 50